BANKLARDA OPERATSION RISKLARNI BAHOLASH VA ULARNI KAMAYTIRISH STRATEGIYALARI

Turdialiyev Faxritdin Djurayevich
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti,
“Buxgalteriya va statistika” kafedrasi o‘qituvchisi
E-mail: faxritdin_turdialiyev@tues.uz
ORC-ID: 0009-0002-3043-0602

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada zamonaviy bank tizimida operatsion risklarning tutgan o‘rni, ularni baholashning nazariy-uslubiy asoslari va boshqarish strategiyalari chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida Bazel qo‘mitasining tavsiyalari (Bazel II, III va IV) asosida operatsion risklarni klassifikatsiya qilish, ularni miqdoriy va sifat jihatidan o‘lchash usullari ko‘rib chiqilgan. Maqolada raqamli transformatsiya sharoitida banklarda yuzaga kelayotgan yangi turdagi operatsion xatarlar, xususan, kiberxavfsizlik, axborot tizimlaridagi nosozliklar va inson omili bilan bog‘liq risklar tahlil qilingan. Shuningdek, operatsion risklarni kamaytirishda ichki nazorat tizimining samaradorligini oshirish, Key Risk Indicators (KRI) tizimini joriy etish va risk-madaniyatni shakllantirish masalalari bo‘yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: peratsion risk, tijorat banklari, Bazel qo‘mitasi, risk-menejment, kiberxavfsizlik, ichki nazorat.

Abstract. This scientific article provides an in-depth analysis of the role of operational risks in the modern banking system, the theoretical and methodological basis for their assessment, and management strategies. During the research, the classification of operational risks, quantitative and qualitative measurement methods were considered based on the recommendations of the Basel Committee (Basel II, III, and IV). The article analyzes new types of operational risks emerging in banks in the

context of digital transformation, in particular, cyber security, failures in information systems, and risks related to the human factor. Also, scientifically based proposals and recommendations were developed to increase the effectiveness of the internal control system in reducing operational risks, to introduce the Key Risk Indicators (KRI) system, and to form a risk culture.

Keywords: operational risk, commercial banks, Basel Committee, risk management, cybersecurity, internal control.

Kirish. Bugungi globallashuv va jadal texnologik taraqqiyot davrida moliya-bank tizimi iqtisodiyotning eng dinamik va shu bilan birga eng zaif bo‘g‘inlaridan biriga aylanib bormoqda. Banklar faqatgina an’anaviy kredit va bozor risklari bilan emas, balki kundan-kunga murakkablashib borayotgan operatsion risklar bilan ham to‘qnash kelmoqdalar. Operatsion risk — bu ichki jarayonlarning yetarli darajada emasligi yoki ulardagi nosozliklar, xodimlarning xatolari yoki noqonuniy xatti-harakatlari, axborot tizimlarining ishdan chiqishi yoki tashqi kutilmagan hodisalar natijasida yuzaga keladigan zarar ko‘rish ehtimolidir.

So‘nggi o‘n yillikda jahon moliya bozorida yuz bergan yirik inqirozlar va banklarning bankrotlik holatlari shuni ko‘rsatdiki, operatsion risklarni noto‘g‘ri baholash yoki ularga yetarlicha e’tibor bermaslik nafaqat alohida bir bankning, balki butun mamlakat moliya tizimining barqarorligiga rahna solishi mumkin. Masalan, Barings Bankning inqirozi yoki Societe Generale’dagi firibgarlik holatlari aynan operatsion risklarning oqibati sifatida tarixga kirdi. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimida ham keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilayotgan, davlat banklari xususiylashtirilayotgan va raqamli texnologiyalar jadal joriy etilayotgan bir paytda, operatsion risklarni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini yaratish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi "2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish

strategiyasi to‘g‘risida"gi PF-5992-sonli Farmonida banklarda risk-menejment tizimini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu esa operatsion risklarni baholashning yangi usullarini izlab topish va ularni amaliyotga tatbiq etishni talab qiladi. Raqamli bank xizmatlari ko‘lamining kengayishi, masofaviy xizmat ko‘rsatish tizimlarining rivojlanishi an’anaviy xatarlarni kamaytirsa-da, kiber-hujumlar, ma’lumotlar sizib chiqishi va tizimli xatolar kabi yangi turdagi operatsion risklarni keltirib chiqarmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi — banklarda operatsion risklarni aniqlash, ularni miqdoriy va sifat jihatidan baholash usullarini tadqiq etish hamda ularni minimallashtirish bo‘yicha samarali strategiyalarni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotning ob’yekti sifatida tijorat banklarining operatsion faoliyati olingan bo‘lsa, predmeti bo‘lib operatsion risklarni boshqarish jarayonidagi iqtisodiy munosabatlar va usullar hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Operatsion risklarni boshqarish masalasi iqtisodiy adabiyotlarda va xalqaro bank amaliyotida keng muhokama qilinadigan mavzulardan biridir. Bazel qo‘mitasi operatsion riskni "ichki jarayonlar, odamlar va tizimlarning yetarli emasligi yoki muvaffaqiyatsizligi yoki tashqi hodisalar natijasida yuzaga keladigan zarar xavfi" deb ta’riflaydi. Ushbu ta’rifda huquqiy risk ham kiritilgan bo‘lib, strategik va reputatsiya risklari odatda operatsion risk tarkibidan alohida ko‘riladi. Biroq, amaliyotda ushbu risklar bir-biri bilan chambarchas bog‘liqdir.

Iqtisodchi olimlarning fikriga ko‘ra, operatsion risklarni baholashda ikki xil yondashuv mavjud: an’anaviy (sifatga asoslangan) va zamonaviy (miqdoriy tahlilga asoslangan). An’anaviy yondashuvda asosiy e’tibor ichki audit va nazorat ro‘yxatlariga (check-lists) qaratiladi. Zamonaviy yondashuv esa matematik-statistik modellar, ehtimolliklar nazariyasi va "Value at Risk" (VaR) kabi usullarni qo‘llashni nazarda tutadi.

Bazel II kelishuvi operatsion risk uchun kapital talabini hisoblashning uchta usulini taklif etgan edi:

1. Baza indikatori usuli (Basic Indicator Approach - BIA);
2. Standartlashtirilgan usul (Standardized Approach - TSA);
3. Murakkab o‘lchov usullari (Advanced Measurement Approaches - AMA).

Biroq, 2017-yilda e’lon qilingan Bazel IV (yoki Bazel III ning yakuniy qismi) ushbu yondashuvlarni soddalashtirish va birxillashtirish maqsadida "Yagona standartlashtirilgan yondashuv" (Standardized Measurement Approach - SMA) ni joriy etishni tavsiya qildi. Bu o‘zgarish banklar o‘rtasidagi operatsion risklarni baholashdagi sub’yektivlikni kamaytirishga va kapital barqarorligini oshirishga qaratilgan.

O‘zbekistonlik iqtisodchilar, xususan, Sh. Abdullaeva va A. Karimovlarning tadqiqotlarida ta’kidlanishicha, mahalliy banklarda operatsion risklarni boshqarishda hali ham "inson omili" eng yuqori darajada qolmoqda. Bu esa xodimlarning malakasini oshirish va bank jarayonlarini avtomatlashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Muhokama qilinayotgan yana bir muhim jihat — bu "Risk Appetite" (riskka moyillik) tushunchasidir. Har bir bank o‘zining strategik maqsadlaridan kelib chiqib, qancha miqdordagi operatsion zararni "ko‘tara olishini" belgilab olishi kerak.

Tahlil va natijalar. Raqamli iqtisodiyot sharoitida operatsion risklar tushunchasi axborot xavfsizligi tushunchasi bilan deyarli sinonimga aylanib bormoqda. Katta hajmdagi ma’lumotlar (Big Data) va sun’iy intellektdan foydalanish operatsion risklarni aniqlashda yordam bersa-da, bu texnologiyalarning o‘zi ham yangi xavf manbai hisoblanadi. Masalan, algoritmik xatolar bir necha soniya ichida bankka millionlab dollar zarar keltirishi mumkin. Shuning uchun, muhokama markazida faqatgina o‘tmishdagi zararlar tahlili emas, balki kelajakdagi ehtimoliy ssenariylarni modellashtirish (Scenario Analysis) turishi lozim.

Operatsion risklarni samarali boshqarish uchun ularni to‘g‘ri tasniflash lozim.

Bazel qo‘mitasi tasnifiga ko‘ra, operatsion risklar quyidagi to‘rtta asosiy manbadan kelib chiqadi:

Inson omili: Xodimlarning xatolari, firibgarlik (ichki firibgarlik), kasbiy malakaning yetishmasligi, mehnat intizomining buzilishi.

Ichki jarayonlar: Kreditlarni rasmiylashtirishdagi xatolar, hisob-kitob tizimidagi kamchiliklar, hisobotlarning noto‘g‘ri yuritilishi, ichki qoidalar va reglamentlarning mukammal emasligi.

Tizimlar (IT-risklar): Dasturiy ta’minotdagi xatolar, apparat vositalarining buzilishi, aloqa liniyalaridagi uzilishlar, kiber-hujumlar va ma’lumotlar bazasining shikastlanishi.

Tashqi omillar: Tashqi firibgarlik (o‘g‘rilik, xakerlik), tabiiy ofatlar, terrorizm, siyosiy va huquqiy o‘zgarishlar, infratuzilmadagi nosozliklar (elektr energiyasi uzilishi va h.k.).

Banklarda operatsion risklarni baholash murakkab jarayon bo‘lib, u sifat va miqdoriy usullarni o‘z ichiga oladi.

Sifat jihatidan baholash: Bu usul ko‘proq ekspert xulosalariga tayanadi. Bunga "O‘z-o‘zini baholash" (Self-assessment) va "Risk xaritalarini tuzish" (Risk Mapping) kiradi. Bankning har bir bo‘linmasi o‘z faoliyatidagi zaif nuqtalarni aniqlaydi va ularning yuzaga kelish ehtimolini hamda ta’sir darajasini (Impact) baholaydi.

Miqdoriy baholash: Bu usul statistik ma’lumotlarga asoslanadi. Eng ko‘p qo‘llaniladigan usul — "Zararlar taqsimoti usuli" (Loss Distribution Approach - LDA). Bunda zararlarning yuzaga kelish chastotasi (Frequency) va zararning kattaligi (Severity) alohida modellashtiriladi va umumiy zarar ehtimoli hisoblanadi.

Key Risk Indicators (KRI): Bu erta ogohlantirish tizimi bo‘lib, operatsion risk darajasi oshib borayotganini ko‘rsatuvchi ko‘rsatkichlardir. Masalan, xodimlarning ishdan bo‘shash ko‘rsatkichi yuqoriligi (inson omili riski), tizimdagi uzilishlar soni (IT-risk) yoki mijozlar shikoyatlarining ortishi (jarayon riski).

Operatsion risklarni butunlay yo‘q qilib bo‘lmaydi, lekin ularni boshqarish orqali zararni minimallashtirish mumkin. Asosiy strategiyalar quyidagilardan iborat:

Riskdan qochish (Avoidance): Agar ma’lum bir mahsulot yoki operatsiya o‘ta yuqori operatsion riskka ega bo‘lsa va uni boshqarish imkonsiz bo‘lsa, bank ushbu faoliyat turidan voz kechishi mumkin.

Riskni kamaytirish (Mitigation): Bu eng keng tarqalgan strategiya bo‘lib, u ichki nazorat tizimini kuchaytirish, jarayonlarni avtomatlashtirish, xodimlarni o‘qitish va "to‘rt ko‘z" (four eyes principle) tamoyilini joriy etishni o‘z ichiga oladi.

Riskni o‘tkazish (Transfer): Operatsion risklarning bir qismini sug‘urta kompaniyalariga o‘tkazish (masalan, bank binolarini sug‘urtalash yoki kiber-sug‘urta) yoki autsorsing xizmatlaridan foydalanish.

Riskni qabul qilish (Acceptance): Kichik va kutilayotgan zararlarni bank o‘z zimmasiga oladi va ular uchun maxsus zaxiralar shakllantiradi.

Hozirgi kunda banklar "an’anaviy bank"dan "texnologik kompaniya"ga aylanmoqda. Mobil ilovalar, ochiq bankchilik (Open Banking) va API texnologiyalari mijozlar uchun qulaylik yaratsa-da, operatsion risklar maydonini kengaytirmoqda. Kiber-hujumlar natijasida bank nafaqat moliyaviy zarar ko‘radi, balki eng qimmatli aktivi — mijozlar ishonchini yo‘qotadi.

Kiber-risklarni kamaytirish uchun banklarda "Zero Trust" (Hech kimga ishonma) arxitekturasini joriy etish, muntazam ravishda "Penetration Testing" (tizimni buzib kirishga chidamliligini tekshirish) o‘tkazish va xodimlarning kiber-gigiyena bo‘yicha bilimlarini oshirish talab etiladi. Shuningdek, blokcheyn texnologiyasining joriy etilishi tranzaksiyalarning xavfsizligini oshirish va operatsion xatolarni kamaytirishda inqilobiy yechim bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston tijorat banklarida operatsion risklarni boshqarishda bir qator tizimli muammolar mavjud. Birinchidan, operatsion zararlar bo‘yicha yagona ma’lumotlar bazasining mavjud emasligi statistik tahlillarni o‘tkazishni qiyinlashtiradi. Ikkinchidan,

ko‘plab banklarda risk-menejment bo‘limlari ko‘proq kredit riskiga e’tibor qaratib, operatsion riskni "ikkilamchi" deb hisoblaydilar.

Vaziyatni yaxshilash uchun Markaziy bank tomonidan operatsion risklarni boshqarish bo‘yicha qat’iy talablar qo‘yilmoqda. Xususan, tijorat banklarida risk-appetit deklaratsiyasini ishlab chiqish va har chorakda operatsion risklar bo‘yicha hisobotlarni taqdim etish majburiyati yuklangan. Biroq, bu jarayon faqat rasmiyatchilik uchun emas, balki bankning ichki madaniyatiga singishi lozim.

Xulosa. Banklarda operatsion risklarni baholash va kamaytirish — bu shunchaki matematik hisob-kitoblar majmuasi emas, balki bankning barcha bo‘g‘inlarini qamrab oluvchi kompleks boshqaruv tizimidir. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Operatsion riskning o‘ziga xosligi: Kredit va bozor risklaridan farqli o‘laroq, operatsion risk bankning har bir tranzaksiyasida, har bir xodimining harakatida yashiringan bo‘ladi. Uni to‘liq bartaraf etishning imkoni yo‘q, biroq tizimli yondashuv orqali uni boshqariladigan darajaga keltirish mumkin.

2. Bazel standartlariga o‘tish zarurati: O‘zbekiston banklari Bazel IV talablariga muvofiq, operatsion risklarni baholashning standartlashtirilgan yondashuviga (SMA) o‘tishlari lozim. Bu bank kapitalining adekvatligini realroq baholash imkonini beradi.

3. Texnologik yechimlar: Raqamli bankchilik sharoitida operatsion risklarni boshqarishda "RegTech" (Regulatory Technology) yechimlaridan foydalanish lozim. Sun’iy intellekt yordamida shubhali operatsiyalarni real vaqt rejimida aniqlash inson omili bilan bog‘liq xatolarni 80-90 foizga kamaytirishi isbotlangan.

4. Risk-madaniyatni shakllantirish: Eng mukammal dasturiy ta’minot ham mas’uliyatsiz xodimning xatosini to‘liq yopa olmaydi. Shuning uchun banklarda "Risk-madaniyat"ni shakllantirish, ya’ni har bir xodim o‘z ish joyidagi risk menejeri ekanligini his qilishi strategik ahamiyatga ega.

5. Ma’lumotlar bazasini yaratish: Markaziy bank darajasida yoki banklar assotsiatsiyasi huzurida "Operatsion zararlar bo‘yicha milliy ma’lumotlar bazasi"ni yaratish taklif etiladi. Bu banklarga o‘zaro tajriba almashish va risklarni modellashtirishda kengroq statistik bazaga ega bo‘lish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, operatsion risklarni samarali boshqarish tijorat banklarining raqobatbardoshligini oshiradi, mijozlar ishonchini mustahkamlaydi va pirovardida butun mamlakat moliya tizimining barqarorligini ta’minlaydi. Kelajakda operatsion risk menejmenti nafaqat nazorat funksiyasi, balki bankning strategik rivojlanishini belgilovchi asosiy drayverga aylanadi.

Foydalangan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi "2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida"gi PF-5992-sonli Farmoni.

2. Basel Committee on Banking Supervision. "Revisions to the Principles for the Sound Management of Operational Risk". Bank for International Settlements, 2021.

3. Basel Committee on Banking Supervision. "Basel III: Finalising post-crisis reforms". BIS, 2017.

4. Abdullaeva Sh.Z. Bank tavakkalchiliklari (Risk-menejment). Darslik. - T.: "Iqtisod-Moliya", 2019. - 450 b.

5. Hull, John C. "Risk Management and Financial Institutions". 5th Edition, Wiley, 2018.

6. Jorion, Philippe. "Value at Risk: The New Benchmark for Managing Financial Risk". McGraw-Hill Education, 2006.

7. Karimov A.A. Tijorat banklarida operatsion risklarni boshqarish usullari. // "Iqtisodiyot va ta’lim" jurnali, 2022, 4-son.

8. Crouhy M., Galai D., Mark R. "The Essentials of Risk Management". McGraw-Hill, 2014.